

Praktische informatie en niet-te-missen attracties De genoegens van een reis naar Italië omstreeks 1600

Bespreking van: José van der Helm, Roos Hamelink en Geertje Wilmsen (eds.), *Delitiae Italiae. Een reis door het zeventiende-eeuwse Italië*, Hilversum, Verloren, 2021, p. 264, ISBN 9789087049225, € 35.

Jan L. de Jong

Op de omslag van *Delitiae Italiae* is een stadsgezicht van Venetië in de 18e eeuw afgebeeld. Volgens de ondertitel bevat dit boek echter een beschrijving van Italië in de 17^e eeuw, terwijl op p. 11 staat te lezen dat de tekst van deze beschrijving hoogstwaarschijnlijk is ontstaan in de 16^e eeuw, tussen 1592 en 1595. Het is een verwarrende eerste kennismaking met een bescheiden maar netjes verzorgde editie van de Nederlandse vertaling van een Duitse reisgids. De gids in het Duits, geschreven door Georg Kranitz von Wertheim, is uitgegeven in 1599 (Leipzig) en 1601 (Frankfurt am Main), terwijl de Nederlandse vertaling door Caspar Ens, ook bekend onder namen Caspar Casparius of Caspar Casparsen, is gepubliceerd in 1602 (Arnhem).

De recente editie van *Delitiae Italiae*, bezorgd door José van der Helm, Roos Hamelink en Geertje Wilmsen, bevat de tekst uit 1602 in de oorspronkelijke vorm, waar nodig voorzien van korte verklarende opmerkingen. De tekst wordt voorafgegaan door een inleiding en verantwoording, en afgesloten met een lijst van emendaties, bibliografie, index en andere hulpmiddelen. Daardoor is de tekst uit 1602 voor mensen van nu niet alleen (beter) leesbaar, maar ook “raadpleegbaar”.

De *Delitiae Italiae* past - zowel in de Duitse als Nederlandse versie - ‘in de categorie van praktische reisgidsen: een compacte gids geschreven in de volkstaal die de reiziger op zijn reis door Italië mee kan nemen en hem daar “met de minste onkosten” laat verblijven’ (p. 15). Het belang van de gids bestaat vooral in praktische informatie over te volgen routes, niet-te-missen attracties en handige tips voor onderweg. Kortom: een ‘*Lonely Planet* van nu’ (p. 13), met een veel voorkomend “praktisch” advies dat in moderne reisgidsen niet meer te vinden is: geef rijkelijk fooien, dat is de beste manier om deuren te openen die anders gesloten blijven. Passend bij het praktische karakter van de gids zijn, aan het slot, de ‘Lustige dialogi ofte zamensprekingen Italiaens ende Neerlants van alderley handelen’: gesprekken van een tiental fictieve personen over dagelijkse zaken waarmee een reiziger te maken krijgt, zoals eten, kopen, en betalen. Een soort “Italiaans voor onderweg” dus, met aan de ene kant van de pagina eenvoudige zinnen in het Nederlands en aan de andere kant de vertaling in het Italiaans.¹

Hoeveel reizigers tijdens hun reis gebruik hebben gemaakt van deze gids - en hoe belangrijk die dus is geweest als bron van kennis over Italië - valt moeilijk na te gaan. Uit reisverslagen van Nederlanders die in 17e eeuw een bezoek brachten aan Italië blijkt dat zij ofwel een andere, niet Nederlandstalige gids bij zich hadden, of dat zij ter plaatse in

¹ In de editie onder bespreking, pp 208-238. Enkele jaren geleden zijn deze ‘dialogi’ al uitvoerig besproken door José van der Helm in dit tijdschrift: ‘Instructions for learning Italian in two early modern Dutch travel guides *Delitiae Italiae* (1602) and *Delitiae Urbis Romae* (1625)’, in: *Incontri* 29, 1 (2014), pp. 29-40.

Italië een gids kochten.² Voor historici van nu die zich bezig houden met de vraag welke monumenten er omstreeks 1600 in Italië te zien waren, in welke staat zij verkeerden en welke kennis men erover had, bevat de gids nauwelijks informatie die niet al uit eerdere bronnen bekend is. Met andere woorden: het (historische) belang van deze gids lijkt beperkt.

De editie van Van der Helm, Hamelink en Wilmsen is voorzien van een informatieve inleiding op de *Delitiae Italiae* (pp. 7-28) en een nogal slordig verhaal over de context (pp. 29-35). Niet alleen bevat het taal- en spelfouten,³ maar diverse opmerkingen roepen twijfel op over de kunsthistorische kennis van de auteur(s). Zo wordt op p. 32 geschreven over kerken aan het einde van de 16^e eeuw die zijn gebouwd ‘in een overdadige barokstijl’. Op p. 35 is sprake van het voorkomen in de 17^e eeuw van ‘stijlperioden als maniërisme en barok’. In n.1 op p. 29 wordt vermeld dat voor de beschrijving van het ‘culturele klimaat’ in Italië in de 17^e eeuw gebruik is gemaakt van publicaties van Charles Hope uit 1981 en Bram Kempers uit 1987.⁴ Niet alleen zijn deze publicaties inmiddels al meer dan 30 jaar oud, maar beide gaan over (kunst uit) de 16^e eeuw!⁵

De bezorgers van de oorspronkelijke tekst van Caspar Ens (pp. 44-240) hebben de pagina's onderaan voorzien van hedendaagse synoniemen van minder bekende of niet meer gangbare woorden, en van voetnoten die verklaringen en informatie geven over personen, monumenten, gebeurtenissen en andere bijzondere zaken die worden genoemd in de tekst. In de voetnoten staan ook vertalingen van inscripties en citaten in het Latijn. Over het algemeen zijn de verklaringen en informatie kort en adequaat, maar voor lezers die het naadje van de kous willen weten is het teleurstellend dat de bronnen van deze informatie niet worden vermeld. Een extra redactieronde zou niet alleen het gedeelte ‘context’ ten goede zijn gekomen, maar ook de voetnoten. Zo zou - volgens n. 4 op p. 105 - ‘paus Julius II of zijn opvolger Leo X’ Cesare Caetani, graaf van Filettino, hebben laten ‘onthalssen’, hoewel de voorafgaande noot vermeldt dat deze Cesare Caetani stierf in 1528 - dat wil zeggen: tijdens het pontificaat van Clemens VII, toen Julius II († 1513) en Leo X († 1521) al waren overleden. In n. 6 op p. 122 wordt bij een vermelding van S. Maria in Portico toegelicht dat deze kerk ‘een Maria-icoon herbergde die een eind gemaakt zou hebben aan de pestepidemie van 1656’. Dat kan waar zijn, maar het is een weinig relevante toelichting op een tekst die meer dan 50 jaar eerder is geschreven. In n. 2. op p. 110 wordt naar aanleiding van de pauselijke verzameling klassieke sculpturen, die zich rond 1500 snel uitbreidde, in een nogal onhandige formulering geschreven dat Donato Bramante de Cortile del Belvedere ontwierp ‘om de steeds omvangrijkere collectie van de pausen uit de Griekse en Romeinse Oudheid een plaats te geven’. Natuurlijk zijn er ook toelichtingen waarvan men de juistheid kan betwijfelen. Zo heeft m.i. de ‘hoff’ die ‘den ridder Nero’ toebehoort, op de Pincio in Rome (p. 143), niets te maken met een ‘wijngaard van Nero’, wat suggereert alsof het om de beruchte keizer gaat (p. 143, n. 4). Het betreft de villa van

² A. Frank van Westrienen, *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*, Amsterdam, Noord-Hollandsche uitgeverijmaatschappij, 1983, pp. 78-79. Ludwig Schudt vermeldt in zijn grote overzichtswerk *Italienreisen im 17. und 18. Jahrhundert* dat in 1600 Paul Hentzner gebruik maakte van de gids van Ens (Wenen-München, Schroll, 1959, p. 54). Verder wijdt Schudt slechts één vermelding aan Ens' gids (p. 23) en karakteriseert hij als volgt de oorspronkelijke Duitse editie: ‘Die ... im Jubiläumsjahr 1600 erschienen *Delitiae Italiae* des Georg Kranitz von Wertheim verzeichnen in der Art der Postkursbücher die wesentlichen Reiswege durch Italien. In dem Werk fehlt es nicht an Hinweisen auf die berühmtesten Sehenswürdigkeiten’ (p. 22). Voor verdere beschouwingen over de verspreiding en “bruikbaarheid” van Ens' gids, zie pp. 37-38 van de editie onder bespreking.

³ In de editie onder bespreking, p. 30: ‘In deze stad had vooral de textielnijverheid en geldhandel een hoge vlucht hadden genomen’; p. 32: ‘De jezuiteten speelde ...’; nogmaals p. 32 (en nogal vermakelijk): ‘krijchsvolk’ in plaats van ‘krijchvolk’ (vgl. p. 185).

⁴ C. Hope, ‘Artists, Patrons, and Advisers in the Italian Renaissance’, in: G.F. Lytle & S. Orgel (eds.), *Patronage in the Renaissance*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1981, pp. 293-343; B. Kempers, *Kunst, macht en mecenaat. Het beroep van schilder in sociale verhoudingen 1250-1600*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1987.

⁵ De schrijvers van het ‘context’ gedeelte van de inleiding bedoelen natuurlijk de 16^e en niet de 17^e eeuw. Als recent en meer omvattend alternatief voor de genoemde publicaties van Hope en Kempers hadden zij gebruik kunnen maken van S.J. Campbell & M.W. Cole, *A New History of Italian Renaissance Art*, London, Thames and Hudson, 2017².

Francesco del Nero, pauselijk secretaris en ridder in de orde van St Mauritius en St Lazarus. Onder de naam Casino dell'Aurora bestaat de villa nog steeds.⁶

Het doet de bezorgers van Caspar Ens' tekst geen recht om op alle slakken zout te leggen: waar gehakt wordt, vallen nu eenmaal spaanders. Van der Helm, Hamelink en Wilmsen hebben een niet heel belangrijke maar wel interessante Nederlandstalige reisgids van Italië toegankelijk en "bruikbaar" gemaakt voor bezoekers van nu, die hun ervaringen willen verrijken door ze te vergelijken met wat bezoekers van vier eeuwen geleden meemaakten en bezochten. Het resultaat is een boek dat er verzorgd uitziet, redelijk is geprijsd en gemakkelijk valt mee te nemen. Hopelijk inspireert het de bezoekers van nu ook om buiten de gebaande toeristenpaden te treden en de routes te volgen die worden aanbevolen in de 'Wechwijzer door gantsch Italien' op pp. 44-47. Zij leiden naar plaatsen die minder bekend zijn maar waar - blijkens de tekst - (ook) veel interessante dingen te zien zijn.

Jan L. de Jong

Instituut voor Kunst- en Architectuurgeschiedenis - Rijksuniversiteit Groningen

Oude Boteringestraat 34

9712 GK Groningen (Nederland)

j.l.de.jong@rug.nl

⁶ D.R. Coffin, *The Villa in the Life of Renaissance Rome*, Princeton, Princeton University Press, 1979, pp. 234-237; H.T. van Veen, 'Palazzo del Nero: From Patrician to Courtly Spheres', in: K.D. Botke & H.T. van Veen (eds.) *A Cultural Symbiosis. Patrician Art Patronage and Medicean Cultural Politics in Florence (1530-1610)*, Leuven, Leuven University Press, 2021, pp. 190-192.